

ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਆਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਐਮ. ਏ. 2 (ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ)

ਸਮੈਸਟਰ ਤੀਜਾ

ਪੇਪਰ : ਬਾਰਵਾਂ (ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ A)

ਮਾਧਿਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨਿਟ : 1

ਪਾਠ ਨੰ.

ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ A

- 1.1 : ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ
- 1.2 : ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਸੱਤਾ
  - 1.2.1 : ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ
  - 1.2.2 : ਈਸਾਈ ਧਰਮ
  - 1.2.3 : ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

Department website : www.pbidde.org

PAPER - XII : Option (iii) Inter Religious faith and Dialogue-A

ਪੇਪਰ - XII : ਆਪਸ਼ਨ (iii) ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ- A

(only for students of Distance Education)

For Regular students Six Periods per week per paper to be delivered.

For /Distance Education Students	
Maximum Marks : 100	
Theory: : 75	
Internal Assessment: 25	

Time allowed: 3 hours

Pass marks : 35%

Total Teaching Periods: 75

(For Distance Education Students):

1. The question paper is to be divided into three Sections A, B & C. For Section A of the question paper the examiner would set 4 questions covering Section A & Section B of the syllabus. Out of the 4 questions 2 questions are to be attempted by the candidates. Each question carries 10 marks. (2X10 =20)
2. In section B of the question paper 7 questions are to be asked from the whole syllabus. Out of 7 Questions 5 questions are to be answered by the candidates. Each question carries 5 marks. (5X5=25)
3. In section C of the paper the examiner would ask 10 objective type questions from the whole syllabus. All the questions in section C are compulsory. Each question carries 3 marks. (10X3 = 30)

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES

Candidates will have to answer 2 questions out of 4 questions from Section- A, 5 questions out of 7 are to be answered in section-B of the questions paper. The whole of Section C is compulsory.

ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾ

(ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ)

1. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਓ, ਅ ਅਤੇ ਏ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਓ ਦੇ 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਸਿਲੇਬਸ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਏ ਅਤੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਬੀ ਕਵਰ ਕਰੇਗਾ। 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 2 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 10 ਨੰਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ($10 \times 2 = 20$)
2. ਭਾਗ ਅ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿਲੇਬਸ (ਸੈਕਸ਼ਨ ਏ ਅਤੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਬੀ) ਵਿਚੋਂ 7 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ 7 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ 5 ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5 ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ($5 \times 5 = 25$)
3. ਭਾਗ-ਏ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣਗੇ। ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਵੱਲੋਂ ਛੋਟੇ ਉਤਰਾਂ ਵਾਲੇ 10 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚੋਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3 ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ($10 \times 3 = 30$)

ਪਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ-ਏ ਦੇ 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 2 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ-ਬੀ ਦੇ 7 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ। ਸੈਕਸ਼ਨ-ਸੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣਗੇ।

Section -A

Interfaith Relation

- 1) Interfaith Dialogue
- 2) Ultimate Reality in Semitic Religions
  - (a) Judaism
  - (b) Christianity
  - (c) Islam

Section -B

Ultimate Reality in Indian Religious tradition

- 3) Vedic tradition
- 4) Shramanic traditions (Buddhism and Jainism)
- 5) Sikhism

6) Religious co-existence

ਭਾਗ - ਓ

ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ

1) ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ

2) ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਤਾ

ੳ) ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ

ਅ) ਈਸਾਈ

ੲ) ਇਸਲਾਮ

ਭਾਗ- ਅ

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਤਾ

3) ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ

4) ਸ਼੍ਰਮਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ (ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ)

5) ਸਿੱਖ ਧਰਮ

6) ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਰੋਂਦ

ਭਾਗ- ਏ

ਸੰਖੇਪ ਉਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗ ਕਵਰ ਹੋਣਗੇ।

RECOMMENDEE READINGS

1. Rajinder Kaur Rohi, Semitic and Sikh Monotheism- A Comparative Study.
2. G.R. Singh & C.W. David, Juddism & Chirstianity
3. Leo Baeck, Essence of Judaism
4. John Skinner, Prophecy and Religion
5. Sher Singh, Philosophy of Religion.
6. Teja Singh, Karam and Transmigration
7. Gopal Singh, God and Illusion
- 8 ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ
9. ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੋਹੀ, ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ (ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ)

**ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ
(Inter Religious Understanding And Dialogue)**

ਬਣਤਰ :

- 1.1.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 1.1.2 ਪਾਠ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
- 1.1.3 ਸੰਵਾਦ ਕੀ ਹੈ?
  - 1.1.3.1 ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੰਵਾਦ
  - 1.1.3.2 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ
  - 1.1.3.3 ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ
- 1.1.4 ਸਿੱਟਾ
- 1.1.5 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.6 ਹਵਾਲੇ

1.1.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸੇਗੀ ਸੰਕਲਪ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ।

1.1.2 ਪਾਠ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :

ਸੰਵਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਸੰਵਾਦ ਕਿੰਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.1.3 ਸੰਵਾਦ ਕੀ ਹੈ?

ਸੰਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਵਾਦਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਮਾਣਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ dialogue ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਰਥੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰੀਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ dialogos ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਿਚ dialoge ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ dialogue ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਗਫ਼ਤਗੂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਾਦ, ਦੋ ਧਿਰਾਂ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ, ਕੌਮਾਂ, ਗਰੁੱਪ, ਕਬੀਲੇ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ) ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫੈਲਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

- 1. ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੰਵਾਦ
- 2. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ
- 3. ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ

1.1.3.1 ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੰਵਾਦ :

ਢੂੰਘੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਪਣੋਂਤ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਂਝ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਤਜ਼ਰਬੇ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਹੈ। (In a deeper sense dialogue implies intimacy of personal

relationship enjoyment of each other and sharing of knowledge, experiences, problems, sufferings and resources)¹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਤੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਬੋਲੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਦੇ ਰਾਹ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ, ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ, ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ, ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੰਵਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ, ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਵਿਚਾਰ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਭਾਵੇਂ ਰਸਮੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਗੈਰ ਰਸਮੀ, ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਜਰੀਏ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਪਟ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਲੂਥਰ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ I and Thou ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ self ਅਤੇ other ਦੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਰਨੇਟ (Arnett), ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ [ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਬੋਲ ਕੇ ਜਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ (other) ਅਤੇ ਹੋਰ (other) ਜਾਣਨ ਦੀ ਇਕ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇ।]² ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਦਿਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਦਰ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਕੁੜਤਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਮੋਜੇਜ (Paul Mojes) ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ : ਸੰਵਾਦ ਇਕ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਈ ਧਿਰਾਂ ਮੂਲ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ, ਸ਼ਬਦੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੁਣਨਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਕਰਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਡਰ, ਭੇਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਉਹ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਠੱਸੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵਾਦ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ (other) ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਆਸਵੰਦ ਉਸਾਰੂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। [ਸੱਚੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬੀ ਉਸਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ (participants) ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਇਕ ਆਪਸੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ; ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ; ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ; ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਗਲਤ ਵਰਤਾਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੈ।⁴

ਡਗਲਸ ਸਟੌਰਮ (Douglas Sturm) ਸੰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ [ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ, ਸੰਵਾਦ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ (form) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਹਠੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਤਾਕਤ ਆਪਸੀ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦਾ ਉਹ ਪੱਧਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅੜਚਣਾਂ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਸਹਿਜੇ ਖੁੱਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਈ

ਹਿਚਕਿਚਾਹਟ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਤੇ ਪਾਪ ਜਾਨ ਪਾਲ II ਅਨੁਸਾਰ [ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਸਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਾਂਘਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਲੁਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚਾ ਸੰਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਵਜੋਂ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਉਂਨਤੀ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।]⁶

1.1.3.2 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ

ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਜੇਕਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਨਿਗੂ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਗੱਲ ਸੁਕਰਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸੁਕਰਾਤ (470-399 BC) ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿਰਾਮਿਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਧਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੱਬ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਦਿ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਮਹਾਨ ਚੇਲੇ ਪਲੈਟੋ (427-347 BC) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ Republic ਨਾਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਲਮਬਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਤਿ-ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਇਹ ਗੀਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਅਰਸਤੂ (Aristotle 384-322 BC) ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। Encyclopedia of Religion ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ [ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਤ ਕਾਰਜ ਹੈ।]⁷ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅੱਗੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਅਤਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ ਪਰ ਸਭ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਮਨੋ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਦਿਮਾਗੀ ਕਸਰਤ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਸੰਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਕਾਵਿ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਵੀ ਨਾਦ-ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡਿਆ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਟਕੀ ਹੋਈ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੱਖ ਰਚਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਟਿਨ ਬੁਬਰ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.3.3 ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ

ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਅਭਿਸ਼ਿਕਤਨੰਦ (Abhishktananda) ਅਨੁਸਾਰ, [ਸੱਚਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਫਲਸਫ਼ਾ (ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੱਛਮੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ) ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Ultimate Goal) ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਬਿੰਦੂ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।]⁸ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ, ਕਦਰ ਆਦਿ ਗੁਣ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਚੁੰਝ ਚਰਚਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾ (Rotation of mind) ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜਦ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਰਾਮ ਕਰੋ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੂੰ ਛੁਹਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਉਠੀ ਜੋ ਕਿ ਚੁੱਪ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਬੋਸ਼ਕ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਜਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਚੰਗੇ ਕਣ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਚੀ-ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ, ਸੱਚੇ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਣ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੇ ਰੂਹ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। [ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ... ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਹੋਂਦ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰਹੱਸ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।] ਰੂਹਾਨੀ ਰਹੱਸ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁੱਪ ਚਪੀਤੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕਦਮ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਝਰਨਾਹਟ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਅੱਧ-ਮੀਟੇ ਅੱਧ-ਖੁਲ੍ਹੇ-ਬੁਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਫੜਫੜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਕ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਘੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਫੇਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਰਨਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ : 'ਕਾਕਾ ਤੇਰੇ ਕੇਸ ਕਿੰਨੇ ਮੁਲਾਇਮ ਨੇ।' ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਵਰਗਾ ਜਾਦੂ ਅਸਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਉੱਚੀ ਆਤਮਕ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਬੀਜ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।^੧ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਦਭੁੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਾਪਰੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਜਲੋ-ਰੂਪ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮੁਕਾਮ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਤਿ-ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ-ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਜਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਾਰਜ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਲੋੜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। [ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਵੱਲ ਤੁਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਂਝਦਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਉਲਝਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਲੁਕਵੀਂ ਕਾਰਜਸੂਚੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਜਾਨਣਾ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਵਾਦਕਰਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲੁਕਵੇਂ ਮਨੋਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਬੇਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਪਤਾ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ, ਨਿਮਰਤਾ,

ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਦਗੁਣ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਸੰਵਾਦ ਯਕੀਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹਸਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰਤ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੱਚੇ ਰਹਿਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। [ਸੱਚੀ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਇਹੀ ਸੁੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਗੰਮੀ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਸ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਹੜੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸੇ ਮੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਜ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਹੋਵੇਗੀ।]¹⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੁਰਜ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਭਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ, ਦਾ ਮਿਲਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਹਲਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਾਂਘਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਭਿਸ਼ਿਤਾਨੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ [ਮੂਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਚਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਹੈ।] ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੈਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਮਿਲੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਦੋਵੇਂ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ-ਆਪਣਿਆਂ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬੋਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਥੋਪਣਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟੀ ਖਿਲਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੱਖਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅੰਤਰੀਵ ਸ਼ਨਾਖਤ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।] ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਸਦਗੁਣ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਉਮੈ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਖਾਉਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਫਰਾਂਸਿਸ (Francis) ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਕਪਟ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਭੇਟ ਹੈ।]

1.1.4 ਸਿੱਟਾ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੌਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆਂ ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਅੱਸ ਪਏ ਹਨ ਪਰ ਜਿਗਿਆਸਾ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਸਫ਼ੇ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਚਾਰ (present thought) ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲੱਭੇ ਜਾਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਦਰਪੇਸ਼ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਮਲੋਰਪਵਾਦਾਸ (Amalorpavadass) ਨੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਧਾਰਮਿਕ ਕਮਾਈ (Religious experience) ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦ, ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਆਂ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ।]

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਵਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਉਲਝ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੰਵਾਦ ਵੱਲ ਹੀ ਮੁੜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਪਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

1.1.5 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਧਾਰ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ? ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।
2. ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਕੀ ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਧਰਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੋ।

1.1.6 ਹਵਾਲੇ :

1. Selvanayagam, Israel, A Dialogue on Dialogue, CLS, Madras, 1995, p. 1.
2. Arnett, R.C, Communication and Community, Carbondale : Southern Illinois University Press, 1986, p. 6.
3. Bryant, Darrol M. & Franic Flinn (ed.), Inter-religious dialogue, Voices from a new Frontier, 1989, p. 203.
4. Ibid, p. 203.
5. Sturm Duglas, Crossing the Bounderies : on the idea of Inter religious dialogue and the poetical question, journal of ecumenical studies, 30 : 1, 1993.
[A dialogue, summarily defined, is a form of relationships in which each participant enters in to the life of the other through a process of interaction, as a result of which, even when that process entails hard-headed confrontation and opposition, the lives of all are enriched.
6. Rao, Sreenivassa (ed), Inter faith dialogue and world community, p. 29.
"Dialogue is a means by which people discover one another and discover the good hopes and peaceful aspirations that they often lie hidden in their hearts. True dialogue goes beyond ideologies Dialogue brings human beings into contact with one another as members of one human family, with all the richness of these various cultures and histories. A conversion of heart commits people to promoting universal brotherhood, dialogue helps to effect this goal."
7. Encyclopedia of Religion, Vol. 4, p. 344.

8. Abishhiktanada, *The Depth Dimension of Religious Dialogue : Vidya Joyti*, 1981 (45), p. 208.
9. ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਜ ਹੰਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1996, ਪੰਨਾ 157-158.
10. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ ਕੇ ਚੋਲੇ ਰਤੜੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 23-24.

ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਚ : ਯਹੂਦੀ, ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

ਬਣਤਰ :

- 1.2.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 1.2.2 ਪਾਠ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
- 1.2.3 ਜੋਰਾਸਟਰਵਾਦ
- 1.2.4 ਈਸਾਈ ਧਰਮ
- 1.2.5 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ
- 1.2.6 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ
- 1.2.7 ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ
- 1.2.8 ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ
- 1.2.9 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ
- 1.2.10 ਸਿੱਟਾ
- 1.2.11 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.2.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.2.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।

1.2.2 ਪਾਠ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਜੋਰਾਸਟਰਵਾਦ, ਯਹੂਦੀ, ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਜੋਰਾਸਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਦੱਸਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਰਮ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਜਰਤੁਸਤ ਸਨ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਰਿਬਰ ਅਬਰਾਹਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦਾ ਨੇ ਅਹਿਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਬਰਾਨੀ (Hebrew), ਇਜ਼ਰਾਈਲੀ (Israelies) ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ (Jews) ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਇਬਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਇਬਰ' ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਬਰ ਅਬਰਾਹਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਬਰਾਹਮ ਦੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਬਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਬਰਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬਰਾਹਮ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਬਰਾਹਮ ਇਬਰਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਇਬਰਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ (ਯਹੂਦੀ) ਨੂੰ ਇਬਰਾਨੀ ਧਰਮ ਕਹਾਉਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਸਾਜਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਮ ਮੂਸਾ (Moses) ਦੇ ਹੱਥੀ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮੂਸਾ (Moses) ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

1.2.3 ਜੋਰਾਸਟਰਵਾਦ

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਜਰਤੁਸਤ ਜੀ ਸਨ। ਪੈਰਿਬਰ ਜਰਤੁਸਤ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ

ਮਹਾਤਮਾ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਦਾ ਜਨਮ ਸਮਾਂ 1000 ਪੂ.ਈ. ਤੋਂ 620 ਪੂ.ਈ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੰਬਰ ਦਾ ਜਨਮ ਈਸਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 6000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੂਤਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਅਸਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਰਜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਸੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਰਾਏ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੌਰਸ਼ਸਪ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਿਵ ਦਰਜ ਵੀ ਅਮੀਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ। ਜੋਰਾਸ਼ਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਲਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਗੋਂ ਬਹੁਦੇਵ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ੀਲ ਰਹੇਗਾ।

ਜੋਰਾਸ਼ਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਹਿ ਕਹਿਆ ਨੇ ਜੰਗਲ ਬੇਲੇ ਤਕ ਗੂੰਜਣ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਭਰ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਨੂੰ ਪਿਤਰੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਚੋਗਾ ਅਤੇ ਧੋਤੀ ਵੀ ਪਹਿਨਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਨੇ ਪਿਤਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਰਚਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਯੋਗ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੋਸ਼ਕ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਮਤਭੇਦਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ।

15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋਦ ਅਵੇਸਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਥੇ ਹੋਵਈ ਦਰਜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਗਏ ਅਤੇ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਂ, ਪਿਉ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਲ ਨਿਕਲੇ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਕ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਮਹਾਤਮਾ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਸੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਜੋਰਾਸ਼ਟਰ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ 12 ਸਾਲ ਉਥੇ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਲਗਭਗ 32 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਇਲਹਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.2.4 ਈਸਾਈ ਧਰਮ

ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਜਰਖੇਜ਼ ਧਰਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਰੀਅਮ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਯੂਸਫ਼। ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਸੇਂਟ ਲੂਕਾ ਦੀ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਕੁਆਰੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਬੈਥਲਹੇਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਠਾਠ ਵਾਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡੇਵਿਡ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯਿਸੂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਬਰ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦੇ ਆਜ਼ੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਦ ਇਕ ਫਰਿਸਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਿਤਰੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਡਰੋ ਨਾ, ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਤੁਛ ਨੌਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਾਓ ਅਤੇ ਇਕ ਖੁਰਲੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੋ। ਆਜ਼ੜੀ ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਬੈਥਲਹੇਮ ਪਹੁੰਚੋ ਅਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਰੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਪਤਿਸਮੇ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਯੂਹੰਨਾ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਪਰ ਯੂਹੰਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸਗੋਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲੈਣ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।” ਪਰ ਯਿਸੂ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਯਿਸੂ ਬਪਤਿਸਮੇ ਦੀ ਰਸਮ ਉਪਰੰਤ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਜੋਤ ਇਕ ਘੁੱਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਯੂਹੰਨਾ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ :

ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਜਿਸ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।

ਯਿਸੂ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਇਹੋ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 12 ਚੇਲੇ ਵੀ ਚੁਣ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਲੋਕ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :“ਓਹ ਕਿੰਨੇ ਧੰਨ ਹਨ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਧੰਨ ਹਨ ਜੋ ਹਾਮਰੀਨ ਅਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਹਲੀਮੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਉਚ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਧੰਨ ਹਨ ਜੋ ਦਿਆਲੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰੱਬ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਧੰਨ ਹਨ ਜੋ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਆਏ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਬਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਵੇਗੀ।”

ਯਿਸੂ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸੀਹੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਯਹੂਦੀ ਬਹੁਤ ਖਫਾ ਹੋਏ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਹਾ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਇਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਈਮਾਨ ਲੈ ਆਵੇਗੀ। ਸਾਡਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਸਾਡੇ ਮੰਦਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।” ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਮੁਖ ਪ੍ਰੋਹਤ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ “ਇਕੋ ਮਨੁੱਖ” ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਸਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਯਿਸੂ ਸਲੀਬ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1.2.5 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਆਖਰੀ ਹਨ। ਜਜ਼ੀਰਾਤਅਲ ਅਰਬ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤਰੀਖ 29 ਅਗਸਤ 570 ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਅਮੀਨਾ ਸੀ ਜੋ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਜੂਹਰਾ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦੇ ਅਬਦੁਲਾ ਮੁਤਾਲਿਬ ਦੇ ਸਿਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਬ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਲੀਮਾਂ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦਾਈ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਉਹ ਦਾਈ ਹਲੀਮਾ ਦੇ ਘਰ ਪਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਉਪਰੰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸਵਰਗ ਸੁਧਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾਦਾ ਅਬਦੁਲਾ ਮੁਤਾਲਿਬ ਤੇ ਪੈ ਗਈ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਫਿਰ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚੇ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਠਾ ਲਈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਿਉਪਾਰ ਵਿਚ ਲਾ ਲਿਆ। ਲਗਭਗ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਚੇ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਨਾਲ ਵਿਉਪਾਰਕ ਗੇੜੇ ਲਈ ਸੀਰੀਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਇਕ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਝੁਕ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਨਾ ਜਾਓ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਥੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਓ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮਦਦ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਮਸਲੇ ਜਿਹੜੇ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਪਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸ ਵਕਤ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਖਦੀਜਾ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਸੀਰੀਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਵਪਾਰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਖਦੀਜਾ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਹਲਾ ਵਕਤ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਹਿਰਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਗੁਫਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ? ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਕੀ ? ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੇ ਮੁਹੰਮਦ, ਮੈਂ ਜ਼ਿਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪੈਰੰਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਵੰਡਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ! ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਿਬਰਾਈਲ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਉਸ ਪੁਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪੜ੍ਹ ਜਿਸ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੈਰੰਬਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੇਰੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ 23 ਸਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜ਼ਿਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ "ਅੱਲਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ" ਨਾਜਿਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖਦੀਜਾ, ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਲੀ, ਦੋਸਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਅਤੇ ਇਕ ਜੈਦ

ਨਾਮ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਰਨ ਜੰਗਾਂ, ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਝਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ 'ਬਦਰ' ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਸਮੁੱਚਾ ਅਰਬ ਅਤੇ ਨੇੜਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਲਾਮ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਹੈ।

1.2.6 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ

ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਪੈਰੀਬਰ ਜਰਤੁਸਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਲਾਨ ਨਾਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਸਰਵਉੱਚ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰੂਪ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ) ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਾ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਚਾਨਣ ਹੀ ਚਾਨਣ, ਪਿਆਰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਬਣਨ ਢਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੇਕ ਮਨ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਜੋਦ ਅਵੇਸਤਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਯਾਸਤ ਦੀਆਂ **ਸਿਫਤਾਂ** ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰੀਏ ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ ਉਥੇ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਾਨ ਤੇ ਨਿਆਂਸੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਜਰਤੁਸਤ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਯਾਸਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ 20 ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਦੇ 101 ਨਾਮ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿਚ ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ, ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਦੇ 101 ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਤਰ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖਰੇ ਨਾਮ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਕਦੇ ਵਿਨਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਜੋਦ ਅਵੇਸਤਾ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਇਕ' ਹੈ ਪਰ ਅਨੇਕ ਹੋ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਵਾਪਸ ਖਿੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਸਮਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋਰਾਸਟਰ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਜੋ "ਅਹੁਨਾਵੈਤੀ ਗਾਥਾ ਯਾਸਨਾ" ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਐ ਅਰਬ-ਗਿਆਤਾ ਮਾਲਕ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤਾਈਂ ਸੁਧ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ।" ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ "ਅਪਰਾ ਯਾਸਨਾ" ਵਿਚਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਜਰਤੁਸਤ ਨੇ ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ
 ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਕਿ ਉਹ
 ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ
 ਉਹ ਨੇਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ
 ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਸੱਚਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ
 ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ
 ਹਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਰਨਹਾਰਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜਰਤੁਸ਼ਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਓ ਅਹੁਰ ਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਤੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ
 ਅਤੇ ਨੂਰਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ
 ਜੋ ਸਭ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਭੂ ਸਤਾ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ
 ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨੀ ਦਸ
 ਓ ਅਹੁਰ ਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਰੋਸ਼ਨ ਰੂਹਾਂ ਲਈ ਤੇਰਾ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ?
 ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ
 ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕਾਂ !
 ਓ ਅਹੁਰ ਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਤੂੰ ਹੀ ਜੜ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ
 ਤੂੰ ਸਰੀਰ ਰਚਦਾ ਹੈ
 ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਸਵਾਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ
 ਤੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਹੈ
 ਜਿੰਨਾ ਨਾਲ
 ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਦ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
 ਏਸੇ ਲਈ ਹੇ ਅਹੁਰਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਦਸ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?
 ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ?
 ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ
 ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਾਂ
 ਅਤੇ ਨੇਕ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਸਕਾਂ
 ਅਤੇ
 ਇਸ ਤਰਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਯੋਗ ਨਿਹਮਤਾਂ ਪਾ ਸਕਾਂ।
 ਓ ਅਹੁਰ ਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ
 ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ
 ਅੰਤਮ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਦਿਨ
 ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
 ਅਤੇ ਬਦ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
 ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ
 ਓ ਅਹੁਰ ਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਜਾ ਮਿਲੇਗੀ
 ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
 ਉਹ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ
 ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ
 ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ?
 ਓ ਅਹੁਰ ਮਾਜ਼ਦਾ !
 ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਰਾਹਾਂ ਤੇ
 ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ
 ਜੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗਾ
 ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
 ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ
 ਕਸਬਿਆਂ ਨੂੰ
 ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾਲ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ
 ਕੀ ਉਹ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

1.2.7 ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ :

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਈਸਾਈ ਲੋਕ ਪੁਰਾਣੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ (Old Testament) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ-ਨੇਮ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਕੁਲ 66 ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ 39 ਕਿਤਾਬਾਂ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਤੋਰਾਹ (Torah)
2. ਨਬੀਮ (Nabim)
3. ਕੈਥੂਬੀਮ (Kethubim)

ਪੁਰਾਣੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਕੈਥੂਬੀਮ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁਲ 11 ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਭਜਨਾਵਲੀ, ਕਹਾਉਤਾਂ, ਅਯੂਬ, ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਸਰੇਸ਼ਟ ਗੀਤ, ਰੂਬ, ਵਿਰਲਾਪ, ਅਸਤਰ, ਦਾਨੀਏਲ, ਅਜ਼ਰਾ, ਜਰਮਯਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਆਪਣੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਯਹੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਯਹੋਵਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਬਰਾਹਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਦ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ 'ਚੁਣੇ ਲੋਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਬਰਾਹਮ ਦੇ ਵਕਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬਹੁਈਸਵਰਵਾਦ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਈ ਚਰਣਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅਹਿਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਬਰਾਹਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਹਿਦ-ਏ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਬਰਾਨੀ ਜਾਂ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੱਬ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਲਈ ਪੱਖਪਾਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਰੱਬ, ਜਿਹੜਾ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋੜ ਤੇ ਕੁਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਅਮਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਯੁੱਧ।

ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਹੋਏ ਅਹਿਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਨਬੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਸਗੋਂ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਦਸਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਜਾਂ ਦੰਡਤ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ

ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਹ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ।

ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਯਹੂਦੀ ਬਾਬੁਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

1.2.8 ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ :

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਵੇਂ ਅਹਿਦਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਏਕਤਵ ਗੁਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸਤ-ਪੁਰਖ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਰਖੂ ਅੱਖ ਉਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਲੁਕਾ)। ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਅਮਰ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਦਾ ਪੁੜਾ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਥਾਹ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਬਲ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਜੋਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਬੂਲ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਈਸਾਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ। ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਅਪਰੰਪਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਨਵੇਂ ਅਹਿਦਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਆਪਾ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਇਨਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਛਾਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪੇਰੀਬਰ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜੋ ਉਸਦੇ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ। ਨਬੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਯਿਸੂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਈਸਾਈ ਦੀ ਇਹ ਪੱਕੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਯਿਸੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਸ਼ਕ ਦੇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਬਦ। ਯਿਸੂ ਅਹਿਮ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਰਵ, ਉੱਚ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਗਟਾ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਾਈਬਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਜ਼ਬਰ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਸਚੈ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਕਰ ਉਠਦਾ ਹੈ :

ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ, ਜੋ ਅਸਮਾਨਪੁਰ ਹੈ,
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੋਵੇ
ਤੇਰਾ ਹੀ ਰਾਜ ਹੋਵੇ
ਤੇਰੀ ਹੀ ਰਜ਼ਾ ਵਰਤੇ
ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜੇਹੀ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ।
ਜੋ ਅਸੀਂ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ

ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇ।

ਸਾਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਈ।

1.2.9 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ :

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਗੱਲ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ 570 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮੇ ਅਤੇ 'ਹਿਰਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਇਲਹਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਗੰਬਰ ਬਣੇ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ 'ਇਸਲਾਮ' ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਝਕਾਉਣਾ, ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ ਔਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਔਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸ਼ਰਾ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿੱਤ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਨੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਪਾਲਣਹਾਰ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਔਲਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਔਲਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਮਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਥੰਮ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥੰਮ੍ਹ ਈਮਾਨ ਜਾਂ ਤੋਹੀਦ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਬ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਕਲਮੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਰਬੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਇਲ-ਹ-ਇਲਲੱਲਾਹ - ਇਲ ਔਲਾਹ

ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਔਲਾਹ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਔਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਮਾਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਚਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦਾ ਦੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਈਮਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ 'ਔਲਾਹ ਦੀ ਏਕਤਾ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਔਲਾਹ ਹੀ "ਇਲਾ" ਅਰਥਾਤ ਉਪਾਸਨਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੀਕੀ ਵਜੂਦ ਸਿਰਫ਼ ਔਲਾਹ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਆਤਮਾ (ਔਲਾ-ਏ-ਮੁਤਲਕ) ਜਾਂ ਪਰਮ ਸਤਿ (ਵਜੂਦ-ਏ-ਮੁਤਲਕ) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਖੁਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਹੈ। ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਉਸਦੀ ਅਪਾਰਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਾਵਣਹਾਰ ਅਤੇ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਹੈ।

ਔਲਾ ਦੀ ਤਨਜੀਹੀ ਸਿਫ਼ਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਔਲਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਬੇਮਿਸਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਸਤਾ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਪਾਰਤਾ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਤਸਬੀਹੇ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹ ਰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਉਹ ਅਵੱਲ-ਅਪੀਰ ਤੇ ਜ਼ਾਹਿਰ-ਬਾਤਿਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਲਈ ਅਲੱਖ-ਅਗੰਮ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦਾ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕੱਥ ਮੰਨ ਕੇ ਗੱਲ ਸਮੇਟਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਖਲੀਫਾ ਅਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੋ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੱਤਰ (70) ਉਠ ਵੀ ਚੁੱਕ ਨਾ ਸਕਣ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ : ਦਸੇ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਨਦਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੋਗੇ ? (ਕੁਰਾਨ ਤਦ-ਤਤ) ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੇ ਐਨੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਚਲਾਏ ਹਨ, ਇਸ ਉਤੇ ਪਹਾੜ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਦੋ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਰੋਕ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ! ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਉਹੋ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸੋਸ਼ਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਤੇ ਨਵ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਇਤਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਇਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਤੇ ਮੰਨਣ ਤਥਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਉਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਣ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

- (1) ਅੱਲਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਹੈ।
- (2) ਅੱਲਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਇਕੋ ਸਤ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਖ ਹਨ। ਭਾਵ ਖਲਕ ਤੇ ਹਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ।
- (3) ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ।
- (4) ਸਿਰਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਾਜਨਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿਤਰ ਅੱਲਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ।
- (5) ਅੱਲਾ ਪੈਰੰਬਰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਮ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.2.10 ਸਿੱਟਾ :

ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਚਣ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1.2.11 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
2. ਧਰਮਸਤਿ ਕੀ ਹੈ? ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਖੋ।

1.2.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

- 1) ਜੇਮਸ ਮੈਸੀ : ਮਸੀਹੀਅਤ : ਇਕ ਪਰਿਚਯ
- 2) ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
- 3) David F. Hindson : History of Israil
- 4) M.N. Dhalla : History of Zoroastrianism
- 5) ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ : ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ

Mandatory Student Feedback Form

<https://forms.gle/KS5CLhvpwrpgjwN98>

Note: Students, kindly click this google form link, and fill this feedback form once.